

DIONYSIAC PLOTS ON TOREUTICS FINDINGS FROM THE SCYTHIAN MOUNDS

The paper presents various toreutics findings from the Scythian mounds which depict Dionysiac plots. The findings include representations of a head of god Dionysus himself (four types) and of satyrs, his closest satellites (three types). Besides this there were found statuettes of menads and multifigure assemblages with ritual scenes of the Dionysus cult. An analysis of images and the number of relics found in burial assemblages of the late 5th and 4th cent. B. C. has permitted concluding that representatives of the hellenized nobility welcomed religion of this god and, apparently, comprehended its essence. It is quite possible that such abundance of Dionysiac topics on various categories of things was a result of purposeful dissemination of the Bacchic mysteries by the Hellenes among the Scythians.

Одержано 9.06.93.

ТИПОЛОГІЯ ТОРГОВЕЛЬНО-РЕМІСНИЧИХ АСОЦІАЦІЙ ВІЗАНТІЇ VII—IX СТ.

С. Б. Сорочан

У статті аналізується система торговельно-ремісничих асоціацій, що склалася у Візантії у перехідний період від античного до середньовічного суспільства, та робиться спроба типологізації цих об'єднань.

Історична доля Східноримської (Візантійської) імперії протягом століть була тісно пов'язана з долями населення місцевого та прийшлого, а також слов'янського, яке мешкало на території сучасного півдня України та в Криму. Ця проблема породила колосальну історіографію, у якій значна увага приділялась передусім дослідженню політичної та культурної історії і значно менше аналізувались соціально-економічні інститути, що склалися у візантійських центрах цього та інших регіонів імперії. А втім вивчення економіки Візантії дає змогу правильно зрозуміти та розкрити зміст результатів археологічних розкопок різних центрів Північного Причорномор'я, що існували у візантійський період. До кола економічних проблем належать, зокрема, питання про організацію візантійського ремесла та торгівлі.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених як римським, так і візантійським торговельно-ремісничим об'єднанням, структура виробничої системи торгівлі Візантії, форм та типів її професійних спеціалізованих асоціацій була розроблена надто нерівно. Фундаментальна книга Ж.-П. Вальцинга, видана наприкінці минулого століття, була присвячена головним чином античним колегіям і лише торкалась деяких деталей улаштування ранніх візантійських торговельно-ремісничих корпорацій. Майже одночасно з нею з'явилося кілька скрупульозних досліджень Е. Родоканакки, Л. Гартмана, Е. Корнеманна, Г. Геріга і А. Штекля, а після тринадцятирічної перерви — К. Макрі, Ф. Дельгера, Ф. Гансхофа, В. Менделя, Т. Беглереса, Г. Монті, Д. Гхініса, Р. Лопеца, Ф. Кукулесса, С. Рансімена, Г. Спирідакіса, Ф. де Робертиса і Л. Крако Ружині. Однак більшість з них не вийшли за межі формального порівняння античних римських колегій з візантійськими професійними об'єднаннями корпоративного типу та детального опису їх характеру та функцій. Частина істориків 30-х років (Г. Зорас, Г. Монті, Г. Марцелліні, Г. Миквіц, П. Лайхт) приділили головну увагу константинопольським корпораціям, описаним у Книзі епарха, розглядаючи їх нерідко у мо-

© С. Б. СОРОЧАН, 1995

дерністському дусі як спілки великих підприємців капіталістичного типу — подібність протекціоністських картелей з контрольними та регламентованими функціями. Серед праць цього часу є також дослідження Е. К. Христофілопулу і Е. Фрешфілда, спеціально присвячені публікації, перекладу, характеристики Книги епарха і розгляду улаштування та стану корпорацій столиці згідно з цим джерелом. Разом з тим аналіз еволюції виробничо-організаційної системи торгівлі за період VII—IX ст. в існуючих дослідженнях відсутній. Немає його і в сучасних роботах. Так Д. Ніколов писав про пізньоантичні торговельно-виробничі об'єднання подунайських римських провінцій, але його головна увага, як і багатьох інших, зосереджувалась на аналізі джерел перших століть нашої ери¹. Така обставина дозволила О. П. Каждану заявити, що у дослідників немає даних, щоб визначити, як відбувалась трансформація пізньоримських колегій у торговельно-ремісничі асоціації X—XI ст., бо на його думку доступна нам інформація припиняється під кінець Пізньої Римської імперії й відновлюється лише з виданням у X ст. Книги епарха². У такому ж нігілістичному ключі збудована дискусійна стаття Б. Маліх, автор якої виходить з постулату про раннє виникнення візантійських корпорацій, але доходить висновку, що такі міські корпорації почали втрачати своє значення ще у VIII—IX ст.³. Проте важливі для розуміння суті процесу, що відбувався, праці Сп. Вріоніса, Н. Ікономідеса і К. Бранда дають змогу думати, що візантійська реміснича система продовжувала зберігати корпоративні засади не тільки у X—XI ст. але й пізніше, протягом XII—XV ст.⁴.

Не займаючись спеціальною темою організації ремесла і торгівлі, російська візантиністика в особі П. В. Безобразова, Ф. І. Успенського, Є. А. Черноусова та частково А. П. Рудакова і М. М. Хвостова⁵ виявила науковий інтерес до такої важливої складової частини цієї теми, як інститут торговельно-ремісничих професійних об'єднань, покладаючись на те, що у корпоративному ладі Візантії йшла подальша еволюція того, що мало місце в Римській імперії, а в окремих роботах М. Я. Сюзюмова⁶, О. П. Каждана⁷, І. Ф. Фіхмана⁸, Р. О. Наследової⁹, Г. Л. Курбатової¹⁰, О. О. Чекалової¹¹ та О. Р. Бородіна¹² проблема була конкретизована з залученням нових джерел, що стосуються не тільки корпорацій столиці імперії, але і її західної та південно-східної околиць, таких як Східна Італія та Єгипет. Вони дозволили уточнити спеціалізацію, специфіку, обсяг прав та обов'язків членів об'єднання, умови членства, прийняття до корпорацій та виходу з них, деякі питання про здійснення контролю та управління у галузі організованої торговельно-ремісничої діяльності. Проте необхідно відзначити, що ці спостереження також не торкнулися устрою виробничої системи торгівлі VII—VIII ст., оскільки ґрунтувалися на матеріалах папірусів та інших джерел IV—VI ст., або на даних, які стосувались головним чином Книги епарха. Найбільш незадовільно були вивчені тимчасові об'єднання візантійських торговців та ремісників. Лише М. Я. Сюзюмов у своїй докторській дисертації навмисно зупинився на ролі таких спілок-кіноній у візантійській економіці¹³. Дискусійними чи зовсім відкритими залишилися проблеми часу та масштабів поширення різних торговельно-ремісничих об'єднань, цілей їх функціонування, ступеню впливу общинних порядків на структуру корпорації імперії, причин, що викликали трансформацію останніх і, отже, зміну всієї організаційної системи торгівлі ранньосередньовічної Візантії. Але передусім існує нагальна потреба у конкретизації та уточненні питання про різноманітність форм та типів торговельно-ремісничих асоціацій, що існували у Візантії, у тому числі й у її володіннях на території півдня сучасної України, у VI—IX ст. Незважаючи на брак джерел, ми все ж таки маємо про це приблизні, але надто цінні свідчення, що містяться в агіографічній літературі, зокрема юридичних пам'яток: Юстиніановому зведенні права, Морському законі, Василіках і схоліях до них, новелах Льва VI та самої Книги епарха: традиції якої, звичайно, не з'явилися на рубежі IX—X ст. майже на порожньому місці і сягають своїм корінням часів правління василевсів Македонської династії.

Є припущення, що система торговельно-ремісничих асоціацій ніколи не була єдиною формою організації торгівлі у Візантії. Характер та стан обмеженого візантійського ринку у VII—IX ст., пануюча в умовах примітивного

товарного виробництва індивідуальна (сімейна) форма праці значної більшості ремісників та торговців¹⁴, дозволяють думати, що у подібному середовищі на сімейно-професійному рівні найпоширенішим був тип особистих (операційних) об'єднань, коли від покоління до покоління передавалися як спадщина трудові навички, досвід, уміння, власність, не виходячи з вузького родинного кола. Типовим зразком такого об'єднання були, наприклад, дрібна овочева чи продуктова крамниця, пекарня, де виготовленням хліба займався пекар-одноосібник, а торгувала ним часто його дружина; харчівна, де працював сам господар, трактирник-капілос, з членами своєї родини¹⁵. Папірусні документи кінця VI — початку VII ст. нерідко згадують про спільне ведення справ батька з синами¹⁶. Навіть найнятий торговцем містій міг згодом ввійти до цієї родинної кооперації одружившись з дочкою хааяіна. Так, якийсь Аврелій Діоскор став у 606 р. містієм порфірополіса Пахомія, а у 610 р. господар віддав за нього дочку¹⁷. Підсумовуючи дані, зібрані М. Я. Сюзюмовим, незбіги професійних занять у найближчих родичів траплялись у цей час дуже рідко, у будь-якому випадку, не так часто, як приклади такого збігу¹⁸. В умовах обмеженого ринку подібна практика дозволяла іноді зберегти також «спадкову» клієнтуру серед покупців. Саме родинно-професійна спільність як тип індивідуального операційного об'єднання повинна була особливо поширитись у торговельно-ремісничому середовищі, де вже з VI ст. проходив, підтримуваний законодавством, процес укріплення моногамної (малої) родини¹⁹, що, як показує Андре Гійу, стала до VIII—IX ст. найбільш значним елементом соціально-економічного життя Візантії²⁰. Наявність власного ергастерія, боротьба за клієнтуру в умовах обмеженого ринку, прагнення зберегти успадковану власність та навички, досвід праці сприяли тому, що цей вид громади, який враховував усі названі вище моменти, став найбільш традиційним.

З життєвої літератури, хронік відомо, що у Візантії існували перехідні спілки — артїлі різних технітів, або операріїв-ремісників, які працювали на замовлення та об'єднували інколи земляків на чолі з старшим — ерголабесом, «принцепсом операріїв»²¹. Такі артїлі відрізнялися простою ієрархією фахівців, які виконували різні професійні обов'язки та склалися з ремісників самого різного ступеня кваліфікації, досвіду, не мали статутів, організованого навчання майстерності, ніколи не були замкнутою корпорацією і зберігали свободу вступу, виходу, переходу. Працюючи та мешкаючи гуртом, їх члени турбувалися про тих артільщиків, які втратили здоров'я на роботі. Отже, візантіяцям була знайома форма своєрідної первинної кооперації — артільна форма праці. У цьому плані особливий інтерес становить форма організації рибалок великого візантійського міста, про яку йдеться в одній з статей Книги епарха²². Якщо судити за текстом постанови, а саме у рибалок купували свіжий улов іхтіопратів після того, як рибалки припливали на своїх кораблях до пристані і поверталися на берег. Як видно, у статті йдеться про простат — старшин рибалок, а не риботорговців, як вважав М. Я. Сюзюмов, простати були на кожному кораблі, який відпливав для закупівлі улову риби, а риботорговці у даному випадку були особами, які спеціально займалися закупівлею риби у рибалок за обумовлену в постанові частину прибутку²³. Між тим це суперечить вказівкам статті про заборону риботорговцям відправлятися до місця лову, до тих, хто відпливав у море, та дозволу купувати лов тільки з кораблів, які пристали (*τὴν καταρῶντων πλοίων*). Отже іхтіопратам було зовсім не обов'язково мати власні кораблі, тобто простат на рибальському кораблі не належав до спілки іхтіопратів. У постанові, наприклад, було підкреслено, що ті, хто ловив рибу, повинні самі припливати до іхтіопратів (*ἀλλ' ἐκεῖνα καταρῶν τῶν πρὸς αὐτοὺς*) і далі був обумовлений розмір доходу рибалок та їх простатів від продажу виловленої риби риботорговцям. Розмір же прибутку для останніх був інший, вищий, на що вказувала ще перша стаття розділу Книги епарха про іхтіопратів, де йшлося про продаж свіжої риби у камерах риботорговців²⁴.

Наявність старшин дає змогу думати про існування у рибалок форм артільних об'єднань. Причому до кінця IX ст. розподіл прибутку від продажу риби, виловленої такою артілью, робилась згідно розміру тієї прибережної

земельної ділянки, якою володів кожний рибалка, котрий вступив до артілі і лише при Леві VI Мудрому спільний прибуток почав розподілятися порівну між усіма членами товариства, оскільки, зі слів законодавця, джерело прибутку артільщиків надходило з моря, а не з землі²⁵. Такі риболовецькі артілі-товариства, згідно новел Лева, володіли як власники не тільки рухомим майном, різними сітями, човнами, іншим риболовецьким інвентарем, а ще й прибережними ділянками землі й причалами — *έλοχαί*, які за звичаєм повинні були стояти один від одного за 365 кроків²⁶. Певно, рибалки мали у своїх артілях виборних старшин — простатів, які командували на риболовецьких судах та організували продаж улову²⁷. При цьому прибуток, який могли одержати простати з продажу риби перекупникам-іхтіопратам, не перевищував установлений законом розмір для рядового рибалки — члена артілі (*άποκερδαίνοντες καθ' έν νόμισμα άνά φύλεισ δύο και οί τούτων προστάται άνά φύλεισ δύο*)²⁸. Таким чином, влада, яку мав старшина артілі, не давала йому будь-яких фінансових переваг. Взагалі ж, перед нами безсумнівні зачатки простої промислової та збуткової кооперативної організації.

Від пізньої античності у Візантію VII—VIII ст. переходить форма торговельного об'єднання, яку часто називали *κοινά*, тобто буквально «об'єднання», «община». Пізніше цим терміном «кіна» почали називати чернецькі общини (*κοινος, κοινότης*)²⁹. У VI — першій половині VII ст. цей термін згадувався у документах у поєднанні не тільки з торговцями та ремісниками, але також з селянами-георгами, яким, можливо, допомагали у їх торговельних справах якісь об'єднання: у папірусах з архіва Дома Апиона саме у такому контексті часто зустрічається фраза *παρά τοῦ γεωργῶν κοινῶ*³⁰. У будь-якому випадку Хліборобський закон передбачав у селян-общинників наявність загальних кіноній по експлуатації спільно збудованих ергастріїв, наприклад, млинів³¹. Василіки також відзначали «спілки» — *εταιρείαι*, що мали право створювати особи, зайняті певною діяльністю, у тому числі і торговельно-ремісничою³². Коло їх здавна визначалося законом, але навіть у другій половині IX ст. це робилось недостатньо чітко, бо поряд з названими у Василіках, просто говорилось про «деяких інших, хто був призначений законом». Положення про такі *societas*, спілки-товариства, було найповніше подано у Дігестах і з них було запозичено потім у Василіки, що свідчить про існування досить давньої та безперервної правової спадкоємності, яка внаслідок ряду причин, очевидно, зміцнилась у VIII—IX ст. У цей час одержують значне поширення різні тимчасові компанії-спілки, кінонії (*κοινωνία*), кіноіматони (*κοινωνιμάτων*), кіноніси (*κοινωνησις*), в тому числі професійні товариства (*τῶν προσκετατων κοινωνησις*), створені невеликою кількістю так званих «співучасників» (*συκοινωνοί*), які звичайно були добровільними індивідуальними торговцями та ремісниками-пайовиками таких об'єднань³³. Справа в тому, що значна кількість осіб, які брали участь у торговельному підприємстві кінонії як власники, не могла бути зручною, бо діяльність торговця потребує швидкої реакції на ринкову кон'юнктуру та одноосібного прийняття рішень, в умовах кінонії майже неможливих. Але, очевидно, такі незручності не могли переважати тих вигід, які одержували члени професійної спілки. Такі об'єднання по суті були часто підприємницькими організаціями, в яких обмежена кількість пайовиків складала угоду про спільне ведення справи та поділ прибутків. Утворення товариства-кінонії супроводжувалось укладанням письмової угоди з відповідним довільним формуванням, яка передбачала у випадку порушення однією з сторін клятви, умов угоди, втрати застави та велику грошову компенсацію³⁴. Особливе застереження про неї, яке було в законі, свідчить, що такого роду сплати штрафів одним з учасників *societatis* були нерідкі, а тому надійність партнерства, незважаючи на вимогу одностайних дій, часом дуже сумнівна.

Той, хто вступав до товариства міг вимагати встановлення точної частки внесеного ним майна, грошей³⁵. Але угода про вступ могла бути укладена без цього і тоді вважалось, що предметом спілки був будь-який прибуток, одержаний з купівлі, продажу, наймання і здачі в найм³⁶. Не зрозуміло, чи існували обмеження за віком для тих, хто створював кінонію. У будь-якому разі закон розглядав осіб як не мають 25 років як неповнолітніх і їм не до-

зволюлось керувати своїми справами, як би добре вони їх не вели³⁷. Проте, судячи за змістом титулу, ніщо не перешкоджало таким «юним» особам здійснювати купівлю-продаж, позичати, вступати до товариств³⁸.

Цікаву інформацію про умови членства у товаристві дає аналіз позову про товариство (Pro socio)³⁹. Таким чином *societas* могли бути постійними чи тимчасовими⁴⁰, проте не мали змоги укладатися навично⁴¹, так само як і участь у товаристві не переходила у спадщину⁴². Очевидно, більшість кіноній (такі як торговельні) не були постійними і, як у практиці середньовічної Західної Європи, створювались лише з метою проведення даної конкретної операції. При досягненні кінцевої мети, заради якої спілка була організована, починався заключний етап її діяльності⁴³. Однак відмова від участі у товаристві і вихід з нього могли відбутися тільки через необхідність і, в принципі, були небажані та ускладнені. Причинами припинення *societatis* були «особи, речі, бажання, дія»⁴⁴. Це могла бути смерть когось із членів спілки (якщо тільки така можливість не була заздалегідь обумовлена в угоді), конфіскація майна товариства у скарбницю, зменшення правоздатності членів кінонії, припинення справи, дії, що породжували спілку, або відсутність бажання її зберегти⁴⁵.

Будь-яке товариство мало право на одержання сукупного прибутку у результаті спільної праці, і деякі кінонії (*λόρω καί κέρδει κοινωνία*), створювались тільки з такою метою (*societas quaestus*)⁴⁶. Інший вид спілки (*κοινωνία ἐφ' ἐν πράγματι*) мав право на колективну закупівлю різноманітних товарів (*societas unius negotiationis*), про що було згадано у схолії Стефана до Василіків⁴⁷. Так члени деяких константинопольських колегій-систім укладали між собою кінонії з метою купівлі товару в іноземців. Такого типу *societas unius negotiationis* по закупівлі метакси та її продажу за певними цінами, прийнятими на підставі попередньої угоди (*συμφωνία*) учасників спілки, мали торговці метаксою і катартарії, які займались обробкою шовку-сирцю і були у свою чергу членами відповідних систем⁴⁸. Аналогічні кінонії були утворені з членів систем торговців лляними, бакалійними та господарськими виробами і, очевидно, торговців одягом, які спільно закуповували товар у необхідній кількості у приїжджих купців, а залишки товару продавали торговцям лляними виробами з умовою одержання за це узгодженого прибутку⁴⁹. Проте слід відзначити, що до початку X ст. подібна практика здійснювалась головним чином вже не на основі кіноній, а на базі окремих постійних спеціалізованих корпоративних об'єднань типу колегій, які у цей час знову зайняли провідне місце у торговельно-ремісничій сфері столиці⁵⁰.

Кінонії мали свою власність: наприклад, спілка кушнірів — приміщення для вичищення шкур, ванни для їх промивання, дубильні чани (*βυρβόσ ἐνεργούντες*)⁵¹. Всі учасники кінонії мали право вільно розпоряджатися своїм майном і після своєї смерті відписувати його⁵². Будь-який з них також мав право відмовитися від участі у товаристві. Він мав змогу це зробити навіть якщо була угода про те, що ніхто не повинен виходити із *societatis* протягом певного часу, зокрема по закону він міг виправдатись у своєму вчинку тільки у тому випадку, якщо була порушена будь-яка умова угоди товариства, якщо він своїми діями завдав шкоди своїм колегам, виконував державну службу тривалий час, або, якщо справа, якою займалась спілка, виявилась недозволеною⁵³.

Ті, що об'єднались у кінонію були партнерами і як *συνέμποροι* повинні були робити внутрішні розрахунки, тобто однаковою мірою одержувати прибуток та нести збитки⁵⁴.

Укладачі Морського закону відзначали з цього приводу: «Якщо йдеться про угоду про прибуток (*εἰς δὲ συμφάνον*), то відповідно частки прибутку вираховується й збиток»⁵⁵. Кожний учасник спілки повинен був відповідати перед іншими за бездіяльність та недбайливу роботу в справі⁵⁶. При цьому вимагалось, щоб він прикладав до справ кінонії такі ж дбайливість і сумління (*diligentia*), як і до своїх власних⁵⁷. Коли товариство зазнавало збитків, навіть той, хто вийшов до цього моменту з спілки, повинен був внести свою частку для їх покриття⁵⁸. Тільки у випадку «фатального збитку» (*damna fatalia*) учасники товариства мали право не відповідати за нього⁵⁹. Вони ж

повинні були відразу віддавати прибуток, отриманий під час операцій кінонії⁶⁰. До зобов'язань товариства належало, очевидно, виконання деяких громадських обов'язків, на що вказує Книга епарха у розділі про спілку (*κοινωνεῖν*) шкіряників⁶¹. На чолі кіноній шкіряників, які робили заготовки для взуття, та шкіряників, які виготовляли реміні для зброї, стояли старшини-простати, яких епарх міста призначав за власним розумінням (*ἐπαρχικῆ βουλῆ προχειρίζο μενον*)⁶².

Очевидно, це пояснювалось тим, що спілки підпорядковувались безпосередньо епарху та його заступнику — сімпону і були залучені до виконання державних обов'язків. Але ніщо не заважає думати, що в інших випадках старшина кінонії, очевидно, був виборним.

Житійна література свідчить, що до товариств входили головним чином вільні торговці та ремісники, які прагнули тим самим збільшити свої невеликі кошти та усунути взаємну конкуренцію⁶³. Угода про *societas questus* могла бути укладена навіть поміж родичами, наприклад, між чоловіком, дружиною та їх зятем — ремісниками⁶⁴. Бувало, що у товариство об'єднувалися майстер-дідакал з тими з своїх колишніх учнів, які придбали власну майстерню, як пишеться у житті св. Іллі Нового⁶⁵. Разом з тим, закон передбачав випадок, коли раб вів справи товариства спільно з вільними учасниками⁶⁶. Якщо господар продавав такого раба-компаньйона, його ділові обов'язки по спілці не анулювались і він повинен був їх виконувати навіть при переході до нового господаря. Взагалі кінонії об'єднували осіб різного соціального та майнового стану, серед яких були «особи, не рівні за своїм станом», впливові, «які мали владу», заможні та ще «найбільш заможні», а також обтяжені «тяжкою бідністю», завдяки чому їх убогість, зі слів законодавця, повинна була стати менш тяжкою⁶⁷. Про майнові відмінності учасників *societatis* свідчить і те, що один у товаристві міг мати дві або навіть три частки, інший — одну⁶⁸. Проте, якщо судити за закликами Лева VI про користь кіноній, візантійським товариствам декларативно були властиві визначні моменти колективної взаємодопомоги та відносної рівності⁶⁹. У будь-якому разі закон здавна намагався перешкодити укладанню так званих левиних спілок, де прибуток, вигоди розподілялись одним членом, а на інших покладалась лише шкода⁷⁰. Разом з тим, юридична практика дозволяла укладати спільні угоди таким чином, що «частка учасника спілки у прибутку... була одною, а частка, яку учасник спілки повинен нести в збитках, ... була іншою»⁷¹. Звідси різниця у становищі членів спілки, незважаючи на існуючі заяви, по суті зменшилася незначно. Якщо судити за вказівками на особливу гідність, особливе становище (*ἄλλον βαθμόν*), між шкіряниками відповідної кінонії розрізнялись дубильники-вірсодепси, пов'язані з найбільш брудною роботою, і малакатарії, які одержували від вірсодепсів оброблену шкіру, яку вони у свою чергу готували для шевців⁷². У даному випадку в тексті документу натяк на особливе становище малакатаріїв, які належали, очевидно, до найвищого розряду учасників спілки. Справа була, отже, не тільки у різниці професійних обов'язків, але й у соціальних градаціях усередині об'єднання. Загалом кінонії споконвічно були провісником організацій корпоративного типу. Недаремно іноді *κοινωνεῖν* виступало по суті, як замітник систіми⁷³. Виходячи з цього важко погодитися з О. П. Кажданом, який вважав, що кінонії несли з собою норми, що сприяли послабленню візантійських торговельно-ремісничих організацій⁷⁴.

На думку Г. Л. Курбатова матеріал кінця VI ст. відбиває процес поступового зникнення у містах торговельно-ремісничих корпорацій масових професій, який призвів до їх повної відсутності у VII—VIII ст. і навіть у IX ст. візантійське суспільство «майже не просунулось на шляху створення більш стійких самостійних об'єднань торговельно-ремісничого населення, тим більше у провінційних містах»⁷⁵. Причину цього явища він та дослідники, які підтримували його погляди, вбачали у занепаді міського масового ремесла, що відбувся у VII—VIII ст., і зникненні значних груп ремісників однієї спеціальності.

Не вдаючись до подробиць багаторічної дискусії на цю тему, пов'язаної з глобальною проблемою становища візантійського міста у «темні віки», відзна-

чимо, що частина візайнтиністів не поділяє такого категоричного та однозначного висновку ні про абсолютний занепад ремесла і особливо торгівлі до VIII ст.⁷⁶, ні про відсутність у цей час ремісничих та торговельних корпорацій. У свій час Е. Корнеманн, А. Штекле та ін., які посилались на свідчення єпископа Леонтія у главі 22 Життя олександрійського патріарха Іоанна Милостивого, вказували на існування в Олександрії у першій чверті VII ст. корпоративних об'єднань судовласників (*ναύκληροι*), аргіропратів (*ἀργυροπράται*), капілосів-виноторговців (*κάπηλοι*) та навіть жebraків (*πλαχοί*)⁷⁷. У ряді папірусів VII—VIII ст. згадується про єгипетські корпорації, в які були об'єднані торговці хлібом, ковбасними виробами, маслороби, гончарі, які виготовляли глечики, горщики та інші дрібні вироби, шевці, кравці, фарбувальники, вишивальники, ковалі, торговці мідними виробами, теслярі, майстри, що виготовляли вінки, торговці хутряними виробами, будівники суден та човнів, тобто різноманітність торговельно-ремісничих асоціацій не тільки не зменшилась порівняно з попереднім часом, але навіть збільшилась, особливо в сфері керамічного виробництва⁷⁸. Організацію у великих містах XI ст. корпорацій торговців головними продуктами харчування, сировиною, коштовними виробами, спеціями, товарами широкого вжитку визнає Г. Г. Літіврін⁷⁹. Особливої уваги варта вказівка О. Р. Бородіна на те, що об'єднання (*scholae*) равенських писарів протягом кількох століть зберігало офіційний публічний характер, відбитий навіть у його назві, і підтримувало традицію діловодства, що свідчить про постійність її існування з VI по X ст.⁸⁰. Як справедливо відзначає автор, наявність хоча б єдиної такої схоли, що пережила «темні віки», дозволяє передбачити послідовність і в розвитку інших об'єднань. І. А. Баранов, який ґрунтувався на новому масовому археологічному матеріалі з розкопок Сугдеї, вважає, що торговельно-ремісничі асоціації константинопольського типу могли бути і у провінційних містах, на що вказують уніфікація маси виробів, що виготовлялись майстернями з яскраво вираженою концентрацією та вузькою спеціалізацією виробництва та наявність при таких майстернях крамниць⁸¹.

Однією з таких форм професійних об'єднань, успадкованих від пізньоантичної Візантії, була корпорація, яка контролювалась державою (*δημοσία σωματεία*). Подібні *σωματείων*, або іноді *σωματίων* згадуються у джерелах перших століть нашої ери, у листах Ігнатія, Кирила Олександрійського⁸² у розумінні «спілка», «корпорація»⁸³, а потім фігурують у зведенні законів Юстиніана⁸⁴. Пізніше вони перейшли у Василіки, де цей термін у відповідності з більш ніж 300-річною традицією вживався в значенні *согрус*, «союз»⁸⁵. У заголовку Книги єпарха він присутній як *πολιτικά σωματεία*, тобто буквально — «міські об'єднання» або «цивільні об'єднання», хоча у самому тексті джерела більше не згадувався жодного разу. Мабуть, наприкінці IX ст. найбільш поширеною стала форма об'єднання, що визначалась також досить традиційним терміном *σωτήρια* або *σωτήριατα*. Якщо судити за новелами Юстиніана, торговельно-ремісничі корпорації з такою назвою були досить численні у VI ст.⁸⁶, коли вони вживались як синонім терміну *соматія*⁸⁷. Агіографічна література цього періоду, писання Іоанна Ліда також підтверджують, що *сістіма* була рівнозначна латинської *collegium* і за значенням тожджна термінам *κολλήδιον* і *ἐταλεία*⁸⁸. Згідно Василікам та схоліям значення терміну *κολεγίων* вона зберегла і далі⁸⁹. У Книзі єпарха цей термін багаторазово використовувався для позначення величезної кількості постійних торговельно-ремісничих об'єднань, члени яких іменувались *σωτηριατικοί*⁹⁰. Він не зустрічається лише у розділах, присвячених торговцям воском та свічками, хліборобам, вофрам, аргіропратам, трапезитам та ремісникам, зайнятим ручною працею⁹¹, але зміст статей дозволяє вбачати в особах цих професій тих самих *сістіматиків*. Посилаючись на Василіків, Піра вказує різницю між *сістімами* та *соматіями*, визначаючи перші як об'єднання, головним чином торговців, які не виробляли товару, а другі — як об'єднання тих, хто був зайнятий ручною працею⁹². Однак слід погодитися з М. Я. Сюзюмовим та І. Ф. Фірманом, що на практиці такого чіткого поділу, мабуть, не існувало⁹³. У будь-якому разі, як свідчать Василіки (VIII, 2, 101) та Книга єпарха, до рубежу IX—X ст. для більшості об'єднань (12) дійсно переважаючим

був торговельний характер і вони навіть підкреслювали цей статус словами *πράτης* або *ἐμπορος* у своїх назвах (сістими артїропратів — торговців золотом, сріблом, коштовностями; вестіопратів — торговців виробами з дорогих тканин; прандіопратів — торговців довізним сирійським та арабським одягом; метаксопратів — торговців метаксою, шовком-сирцем та пряжею; офоніопратів — торговців виробами із льону та бавовняним одягом; сапонопратів — милоторговців; хоремпорів — торговців свининою; іхтіопратів — риботорговців; сирікопратів — торговців виробами з шовку; капілосів — продавців вина та закусок; салдамаріїв — торговців бакалійними та господарськими виробами; вофрів — оцінників коней та скупників тварин, які не були продані). Ще частіше сістім (10) рівною мірою об'єднувала у своїй діяльності виробничі та торговельні функції (об'єднання катартаріїв, що займалися очисткою шовку-сирцю та постачанням пряжі; сирікаріїв — шовкоткачів, пов'язаних з продажем деяких виробів з шовку; міроварів — виробників та торговців парфумами, пахощами, барвниками, ліками; кіруларіїв — виробників та продавців воскових свічок та світильної оливкової олії; макеларіїв — м'ясників та торговців м'ясом; артопів — хліборобів та продавців хліба; ковалів, садівників, рибалок, судоволодарів). Книга епарха та Василіки називають порівняно мало професій, об'єднань, які могли б мати чисто виробничий характер. В основному вони склалися з осіб ручної праці, таких як монетники, плавильники золота (*χρυσόχοος*), вірсодепси — дубильники шкір, слюсарі, будівельники-муляри, робітники по мармуру, гіпсу, маляри та ін. *χειροτέχναι*⁹⁴, більшість з яких, очевидно, об'єднувалась в артїлі-кооперації. Причому дубильники входили на особливому стані до складу спілки малакатарієв, виробників та продавців шкіри для взуття⁹⁵, які опосередковано також були пов'язані з об'єднанням переважно торговельного характеру.

Досить повно і добре вивчене за останні 100 років з часу опублікування рукопису *Διατάξεις Λέοντος* безперечно свідчить, що до рубежу IX—X ст. більшість сістім було побудовано на принципах добровільного, неспадкового членства⁹⁷, корпоративного правообов'язку, мали досить ускладнену централізовану структуру, займалися виконанням держповинностей, збором податків з їх членів, регулюванням господарської діяльності під контролем влади, яка надавала їм ряд пільг та захищала силою закону від руйнуючого впливу конкуренції як з боку неорганізованих самостійних дрібних ремісників та торговців, так і з боку знаті. У цьому розумінні вони мали такі ж провідні функції та цілі як дещо пізніше цехи, гільдії на Заході⁹⁸, хоча повного обігу між тими та іншими ніколи не існувало через різницю історичних умов розвитку обох регіонів.

Можна зробити висновок, що залежно від характеру, цілей та соціальної суті торговельно-ремісничї асоціації у Візантії VII—IX ст. розділились на три головні типи: особисті (операційні) об'єднання; кооперації (в артільній формі); корпорації (в формі спілок-кіноній, союзів-соматій та колегій-сістім). При цьому усі корпоративні форми об'єднань (*universitatis*) відрізнялися юридично, але як підкреслюють джерела, були однакові за суттю⁹⁹. Очевидно, тому ні властей, ні самих членів асоціацій ніколи не турбували термінологічні розбіжності у назвах їх об'єднань¹⁰⁰. У VII—VIII ст. домінуюче місце серед них посіла форма добровільних товариств і лише до другої половини IX ст. разом з кіноніями все міцніші позиції поступово зайняли сістими, що до X ст. стали провідною формою торговельно-ремісничого об'єднання. Останні два типи об'єднань також були запозичені з ранньої Візантії, не зазнавши будь-яких особливих еволюційних змін, ввійшли тією чи іншою мірою до організаційної сфери торгівлі та ремесла середньовічного періоду.

Примітки

¹ Николов Д. Организация промышленного производства в римских провинциях Фракии и Мезии (I—VI вв.) // Acta centri historiae tezza ahtiqua Balcanica. I.—Trinovi, 1986.— С. 93—98.

² Каждан А. П. Микроструктуры в Византии VIII—IX вв. // XVIII Международный конгресс византинистов. Пленарные докл.— М., 1991.— С. 94.

³ Malich B. Wer Handwerker ist soll nicht Kaufmann seinein Grundsatz des byrantinischen

Wirtschaftslebens im 8./9. Jh. // Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz.— Berlin, 1983.— S. 47—59.

⁴ *Vryonis Sp. Byzantine Democracy and the Guilds in the Eleventh Century // Dumbarton Oaks Papers.— Washington. 1963. № 17.— P. 287—314; Oikonomides N. Hommes d'affaires grecs et latins a Constantinople (XIII^e—XV^e siecles).— Montreal; Paris, 1979.— P. 108—114; Brand C. M. The Question of Byzantine Guilds in the Twelfth Century // XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений.— М., 1991.— Т. 1.— P. 168, 169.*

⁵ *Безобразов Н. В. Ремесленные и торговые корпорации // Герцберг Г. Ф. История Византии (Пер. с нем.) — М., 1896.— С. 602—607; Безобразов Н. В. Рец. на кн.: Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. Leipzig, 1911 // ВВ.— 1911.— Т. 18.— С. 30—38; Успенский Ф. И. Константинопольский эпарх // Известия Русского археологического института в Константинополе.— София, 1899.— Т. 4/2.— С. 79—104; Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи // Журнал Министерства народного просвещения.— Пг., 1914. 52.— Сентабрь.— С. 154—178; Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии.— М., 1917.— С. 120 сл.; Хаостов М. М. Очерки организации промышленности и торговли в греко-римском Египте. I. Текстильная промышленность в греко-римском Египте.— Казань, 1914.— 264 с.*

⁶ *Сюзюмов М. Я. Книга Эпарха. Уставы византийских цехов X в.— Свердловск, 1949; Сюзюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // ВВ.— 1951.— Т. 4.— С. 11—41; Сюзюмов М. Я. Введение // Византийская книга Эпарха.— М., 1962.— С. 33—42.*

⁷ *Каждан А. П. Рец. на кн.: Lopez R. S. Silk Industry in the Byzantine Empire // Speculum.— 1945.— Т. 20; // ВВ.— 1950.— Т. 3.— С. 290—293; Каждан А. П., Заборов М. А. Рец. на кн.: Сюзюмов М. Я. Книга Эпарха. Свердловск, 1949 // ВВ.— 1952.— Т. 5.— С. 273—276; Каждан А. П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. // ВВ.— 1952.— Т. 6.— С. 132—155; Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX—X вв.— М., 1960.— С. 301 сл.*

⁸ *Фихман И. Ф. К характеристике корпораций византийского Египта // ВВ.— 1960.— Т. 17.— С. 17—27; Фихман И. Ф. Некоторые вопросы хозяйственной деятельности ремесленных корпораций познеримского Египта // ВДИ.— 1965.— № 3.— С. 146—154; Фихман И. Ф. К вопросу о корпоративной взаимопомощи в византийском Египте // Rocznik papirologii prawniczej.— Warszawa, 1965.— Т. 15.— С. 93—99; Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох.— М., 1965.— С. 121—205; Фихман И. Ф. Египетский архив середины VI в. // ВВ.— 1967.— Т. 27.— С. 295—305; Фихман И. Ф. Исчезновение корпораций в Византии // ВВ.— 1969.— Т. 30.— С. 15—49.*

⁹ *Наследова Р. А. Ремесло и торговля в Фессалонике в конце IX — начале X вв. по данным Иоанна Каменитаты // ВВ.— 1956.— Т. 8.— С. 61—84.*

¹⁰ *Курбатов Г. Л. К вопросу о корпорации хлебопек в Антиохии IV в. // ВДИ.— 1965.— № 1.— С. 141—153; Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город.— Л., 1962; Курбатов Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VIII вв.— Л., 1971.*

¹¹ *Чекалова А. А. Константинополь в VI веке.— М., 1986.— С. 18—30.*

¹² *Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII веках.— Барнаул, 1991.— С. 145—152.*

¹³ *Сюзюмов М. Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории в период генезиса феодализма.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— Свердловск, 1953.— С. 20.*

¹⁴ *Kazhdan P., Constable G. People and Power in Byzantium.— Washington: Dumbarton Oaks Center, 1982.— P. 49.*

¹⁵ *Византийская книга Эпарха.— М., 1962.— С. 236, 249; Magoulias H. J. Trades and Crafts in the Sixths and Seventh Centuries as viewed in the lives of the saints // Byzantinologica.— Prague, 1976.— Т. 37/1.— P. 29; Laiou A. E. The Role of women in the Byzantine Society // JÖB.— 1981.— Bd. 31/1.— P. 242—246; White D. Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and Parapherna // JÖB.— 1982.— Bd. 32/2.— P. 539—548.*

¹⁶ *Фихман И. Ф. К проблеме социального состава ремесленников в Египте IV — середины VII вв. н. э. // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира. Сб. памяти акад. А. И. Тюменева.— М.-Л., 1963.— С. 363.— Прим. 34; Фихман И. Ф. Египет...— С. 65.— Прим. 343.*

¹⁷ *Фихман И. Ф. Египет...— С. 65.— Прим. 344.*

¹⁸ *Сюзюмов М. Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории...— С. 7.*

¹⁹ *Каждан А. П. Микроструктуры в Византии...— С. 88, 89; Hunger H. Christliches end Nichtchristliches im Byzantinischen Eherecht // Österreichisches Archiv für Kirchenrecht.— 1967.— Bd. 18.— S. 305—325; Jastrebskaja A. L. Die Familie als soziale Gruppe der mittelalterlichen Gesellschaft // Tahrbüch für Geschichte des Feud.— 1982.— Bd. 6.— S. 185—193.*

²⁰ *Guillou A. Transformations des structures socio-economiques dans le monde byzantin du VI^e au VIII^e siecle // Сборник Радова. Византологски институт.— Београд, 1980.— Кн. 19.— P. 76 sq.; Guillou A. Οικισμοί στην Βυζαντινή Ιταλία (S^t-Itali) // Byzantina. 1976.— Т. 8.— S. 183.*

²¹ *Рудаков А. П. Очерки...— С. 142, 143; Бородин О. Р. Византийская Италия...— С. 107, 108.*

²² *Византийская книга Эпарха.— XVII, 3.*

- ²³ Там же. — С. 235.
- ²⁴ Там же. — XVII, 1.
- ²⁵ Noailles P., Dain A. Les nouvelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction. — Paris, 1944. — P. 236, № 57.
- ²⁶ Noailles P., Dain A. Op. cit. — P. 236, 237, 302—306, №57, 102, 104.
- ²⁷ Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX—X вв. — С. 322.
- ²⁸ Византийская книга Эпарха. — XVII, 3.
- ²⁹ Theodori Studitae Opera omnia // PG. — Т. 99. — Col. 813B; 1713D.
- ³⁰ MacIennan H. Oxyrhynchus: An Economic and Social Study. — Amsterdam: A. M. Hakkert, 1968. — P. 75; Evert-Karpesowa H. Studia nad historia wsi byzantynskiej w VII—IX wieku. — Lodz: Pol. Akad. Nauk, 1983 — P.28; ср.: Papyrus grecs d'epoque byzantine Ed. J. Maspero. — Le Caire, 1913. Vol. 2. №67158; Steinwenter A. Aus dem Gesellschaftsrechte der Papyri // Studi in onore di S. Ricobono, I. — Palermo, 1936. — P. 502—504; Taubenschlag R. The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri. 332 B. C. — 640 A. D. — Warszawa: Panst. Wyd. — wo naukowe, 1955. — P.388; Taubenschlag R. Opera Minora. — Warszawa: Panst. Wyd. — wo naukowe. 1959. Bd. 1. Allgemeiner Teil. — S. 284; Bd. 2. Spezieller Teil. — S. 519.
- ³¹ Византийский Земледельческий закон / Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведева, Е. К. Пиотровской. — Л., 1984. — С. 126, 127.
- ³² Basilicorum libri LX. — VIII, 2 (Ed. C.G.E. Heimbach. — Lipsiae: Barth, 1983. — 1970. — Vol. 1—6; Ed. E. C. Ferrinis J.Mercoti. — Lipsiae: Barth, 1897. Vol. 7).
- ³³ Noailles P., Dain A. Les nouvelles... — P.302, 303. №102; P. 303, 304, № 103.
- ³⁴ Dig. — XVII, 2, 71 (Corpus juris civilis. Vol. 1. — Berolini: Weidmannos, 1908). Морська торгівля знала не менше чотирьох типів угод про товариства залежно від складу організаторів кінонії (торговців-емпорів, навіклрів та судової команди), див.: Морской закон (Вступ. ст., пер. коммент. М. Я. Сюзюмова) // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1969. — Вып. 6. — III, 9, 17, 21, 27, 28, 32.
- ³⁵ Dig. — XVII, 2, 6.
- ³⁶ Dig. — XVII, 2, 7; De Robertis F. M. I rapporti di lavoro nel diritto romano. — Milano, 1946. — P. 241—244.
- ³⁷ Dig. — IV, 4, 1.
- ³⁸ Ibid. — IV, 4, 7.
- ³⁹ Ibid. — XVII, 2.
- ⁴⁰ Ibid. — XVII, 2, 7.
- ⁴¹ Ibid. — XVII, 2, 70.
- ⁴² Ibid. — XVII, 2, 65, 11.
- ⁴³ Ibid. — XVII, 2, 65, 10.
- ⁴⁴ Ibid. — XVII, 2, 63—65.
- ⁴⁵ Ibid. — XVII, 2, 59; XVII, 2, 65, 9; XVII, 2, 65, 12.
- ⁴⁶ Dig. — XVII, 2, 7; XXIX, 2, 45, 2; Basil. — XII, 1, 6; XXXV, 14, 17.
- ⁴⁷ Basil. — XII, 1, 5.
- ⁴⁸ Византийская книга Эпарха. — VII, 4.
- ⁴⁹ Там же. — IX, 6.
- ⁵⁰ Там же. — V, 2—5; VI, 8; IX, 3; X, 2; XIX, 1.
- ⁵¹ Там же. — XIV, 2.
- ⁵² Dig. — XVII, 2, 52, 9.
- ⁵³ Ibid. — XVII, 2, 14—16.
- ⁵⁴ Noailles P., Dain A. Op. cit. — P. 256, 257, № 70.
- ⁵⁵ Морской закон. — III, 9.
- ⁵⁶ Dig. — XVII, 2, 25; XVII, 2, 72.
- ⁵⁷ Arrangio-Ruiz V. La societa in diritto romano. — Napoli, 1950. — P. 261—271.
- ⁵⁸ Dig. — XVII, 2, 65, 3—6.
- ⁵⁹ Ibid. — XVII, 2, 52, 3.
- ⁶⁰ Ibid. — XVII, 2, 60.
- ⁶¹ Византийская книга Эпарха. — XIV, 1.
- ⁶² Там же. — XIV, 2.
- ⁶³ Рудаков А. П. Очерки... — С. 144.

- ⁶⁴ *Papyrus grecs d'epoque byzantine* / Ed. J. Maspero.— Le caire, 1913. Vol. 2. № 67158 (Ant., 568 г.)
- ⁶⁵ *Житие* св. Ильи Нового // Православный палестинский сборник.— СПб., 1907.— Т. 19.— Вып. 3.— С. 45 сл.
- ⁶⁶ *Dig.*— XVII, 2, 49; *Удалыцова Э. В.* Положение рабов в Византии в VI в. (преимущественно по данным законодательства Юстиниана) // ВВ.— 1964.— Т. 24.— С. 19.
- ⁶⁷ *Noailles P., Dain A.* Les nouvelles...— P.302, №102; ср.: *Dig.* XVII, 2, 5.
- ⁶⁸ *Dig.*— XVII, 2, 29.
- ⁶⁹ *Noailles P., Dain A.* Op. cit.— P. 302, № 102.
- ⁷⁰ *Dig.*— XVII, 2, 29, 2.
- ⁷¹ *Ibid.*— XVII, 2, 30.
- ⁷² *Византийская книга Эпарха*— XIV, 2.
- ⁷³ *Там же*— XIV, 2.
- ⁷⁴ *Kazhdan A.* Small Social Grouping (Microstructures) in Byzantine Society // JÖB. 1982.— Bd. 32/2.— P. 6.
- ⁷⁵ *Курбатов Г. Л.* История Византии.— М., 1984.— С. 76; *Курбатов Г. Л., Лебедева Г. Е.* Византия: проблемы перехода от античности к феодализму.— Л., 1984; *Становление и развитие раннеклассовых обществ. Город и государство* (Под ред. Г. Л. Курбатова, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроянова.— Л., 1986.— С. 127, 174.
- ⁷⁶ *Oikonomides N.* Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Centuzy: The Seals of Kommerkiarioi // *Dumbarton Oaks Papers.*— Washington, 1986. № 40.— P. 33—53; *Romanjuk A. I.* Archäologie // *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz* (4.-9. Th.). Berlin: Akad.—Verl, 1990.— S. 28—30.
- ⁷⁷ *Cornemann E.* Collegium // RE.— 1901.— Bd. 4. Col. 478; *Stöckle A.* Spättrömische und byzantinische Zünfte. Leipzig, 1911.— S. 21, 137. Наявні сумніви щодо існування корпорації аграропратів в Олександрії VII ст. мають умовний характер.— Див.: *Фихман И. Ф.* Египет...— С. 128, 129.
- ⁷⁸ *Фихман И. Ф.* Египет...— С. 122—127.
- ⁷⁹ *Культура Византии.* Вт. пол. VII—XII в.— М., 1989.— С. 17.
- ⁸⁰ *Бородин О. Р.* Византийская Италия...— С. 148, 149.
- ⁸¹ *Баранов И. А.* Византия и Восток в системе организации ремесла и торговли средневековой Сугдеи // *Проблемы истории Крыма.* Тез. докл. науч. конф.— Симферополь, 1991.— Вып. 1.— С. 12.
- ⁸² *Ignatii episcopi Antiocheni Epistolae cum genuinaem* / Accur. et rec. J.— P. Migne // PG.— Т. 5.— Col. 716C; *Cyrilli Alexandria archiepiscopi Opera omnia* / Cera et studio I. Auberti. Acur. etrec. J.—P. Migne // PG.— Т. 77.— Col. 93B.
- ⁸³ *Waltring J.-P.* Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'a Lachute de l'Empire d'Occident.— Louvain, 1896.— Т. 2.— P. 139—143.
- ⁸⁴ *Dig.*— III, 4, 7; *Codex Justinianus.* 1, 20, 20; 1, 23, 7; VI, 48, 1, 15 (*Corpus juris civilis.* Vol. 2.— Berolini: Weidmannos, 1895).
- ⁸⁵ *Basil.*— VIII, 2, 101.
- ⁸⁶ *Novellae* Just. 43, praef., 59; 112 (*Corpus juris civilis.* Vol. 3.— Berolini: Weidmannos, 1904).
- ⁸⁷ *Ed. Just.*— VII (548 г.).
- ⁸⁸ *Palladii Helenopolitani Lausaic* // PG.— Т. 34.— Col. 1066A-B; *Appendex ad Palladii Helenopolitani Arophegmata Patrum* // PG.— Т. 65.— Col. 337C-D; 380A; *Joannes Lydus* / Rec. I. Bekkeri.— Bonnae: Weber, 1837.— P. 162, 12; *Scheinez P.* Collegia // *Lexicon des Mittelalters.*— München, 1984.— Bd. 3.— P.38.
- ⁸⁹ *Basil.*— VIII, 2, 101, 166.
- ⁹⁰ *Византийская книга Эпарха*— IV, 5; V, 1, 3; VI, 6, 8, 10, 12, 13; VII, 3, 6; VIII, 13; IX, 3, 6; X, 3; XII, 1, 2, 6; XIII, 4; XVII, 4; XIX, 4; *Stöckle A.* Op. cit.— S. 11.
- ⁹¹ *Византийская книга Эпарха*— II; III; XI; XVI; XXI; XXII.
- ⁹² *Basil.* VIII, 2, 101; *Eustathios Romaios Περσ.*— LI, 7 *Zepos J. et P.* Jus gzaeco-romanum.— Athenes, 1931.— Т. 4.— P. 1—260.
- ⁹³ *Византийская книга Эпарха*— С. 99; *Фихман И. Ф.* Египет...— С. 129.— Прим. 42.
- ⁹⁴ *Византийская книга Эпарха*, XXII, 1, 4; *Basil.* VIII, 2, 101.
- ⁹⁵ *Там же*— XIV, 2.
- ⁹⁶ *Там же*— II, 8, 9, 11.
- ⁹⁷ ⁹⁷ *Слід пам'ятати, що не було як повністю «вільних», незалежних об'єднань, так і цілком підлеглих державі — див. De Robertis F. M.* Il fenomeno associativo nel mondo romano. Dai collegi della zepublica alle corporationi dell Basso Imporo. Napoli, 1955.— P. 203, 204. Про примусове

об'єднання у VII—IX ст., коли вони дійсно були організовані у соматейі, а робітники таких майстерень насильно були прикріплені до них. Законодавство ж наступних століть вже не применшувало права громадян на зовнішню демократичний, вільний вибір професії та міста роботи — див. *Nov. Just.* 80. 5; 85. 3; *Cod. Just.* XI, 8[7], 16; *Basil.* LIV, 16, 16. Схоже, що спадкове прикріплення до професії не додержувалося вже при Юстиніані I. Наприклад, син торговця спеціями міг стати аргентарієм, тобто не одержати у спадщину професії батька, як це свідчить з підпису під документом про одну з угод, оформлену в курії Равенни у 539 р. (Юліан-аргентарій, син Іоанна — торговця спеціями) — див. *Tjader T. O. Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445—700.*— Lund, 1955.— Bd. 1.— № 30. Відсутні деякі дані і про прикріплення до міста проживання (Фихман И. Б. Египет...— С. 69, 70). Виходить, що вже з цього часу почали вироблятися нові середньовічні форми організації торговельно-ремісної діяльності, які відрізняються від професійних колегій античного типу.

⁹⁸ *Kazhdan P., Constable G.* Op. cit.— P. 31, 32; *Kazhdan A. Small Social Grouping...*— P. 5; *Franzins E. History of the Byzantine Empire.*— New York, 1967.— P. 196; *Гуревич А. Труд в системе общественного сознания антагонистических обществ // Рабочий класс и современный мир.*— М., 1972.— № 6.— С. 175, 176.

⁹⁹ *Dig.*— III, 4, 1; *Basil.* VIII, 2, 101.

¹⁰⁰ *Фихман И. Ф. Египет...*— С. 132—134.

С. Б. Сорочан

ТИПОЛОГИЯ ТОРГОВО-РЕМЕСЛЕННЫХ АССОЦИАЦИЙ ВИЗАНТИИ VII—IX ВВ.

Византийские торгово-ремесленные объединения изучались исследователями в самых разных аспектах, однако скудость источников, отражавших ситуацию, сложившуюся в VII—IX вв., привела к отказу от попыток реконструировать эволюцию форм и типов такого рода ассоциаций в этот период. Между тем, анализ отдельных сведений источников, переходивших из столетия в столетие (житийной литературы, актового материала, Свода законов Юстиниана, Морского и Земледельческого законов, новелл Льва VI Мудрого, Василика, Пиры) позволяет установить типологию основных форм торгово-ремесленных объединений, сложившуюся в период «темных веков». В статье делается попытка выделить три типа таких ассоциаций. К первому и наиболее распространенному следует отнести семейно-профессиональные, личные операционные объединения, которые создавал торговец или ремесленник, часто осуществлявший продажу своих изделий и товаров вместе с членами своей семьи. От поздней античности были унаследованы также артельные объединения кооперативного типа, иногда сочетавшие промысловую деятельность со сбытовой торговлей. Наконец, в VII—VIII вв. получил широкое распространение такой тип корпорационных объединений как товарищества — кинонии, наряду с которыми существовали одинаковые с ними по сути союзы — соматейи и коллегии — системы, носившие главным образом чисто торговый или смешанный производственно-торговый характер. Именно системы заняли к концу IX — началу X вв. доминирующее положение среди прочих форм торгово-ремесленных ассоциаций, внешне став неким подобием средневековых западноевропейских цехов.

S. B. Sorochan

TYPOLOGY OF TRADE-HANDICRAFT ASSOCIATIONS IN BYZANTINE IN THE 7TH-9TH CENT.

Byzantine trade-handicraft associations have been studied by researchers in different aspects, but scarcity of sources which might have represent the situation in the 7th-9th cent. compelled them to leave attempts to restore evolution of forms and types of such associations of that period. Meanwhile, an analysis of certain information from findings which passed through many centuries (the lives' literature, arch findings, Justinian's code of laws, Sea and Agrarian laws, novels of Leo VI the Wise, Basilicaas, Pyres) permits finding typology of basic forms of trade-handicraft associations which existed in the period of «dark ages». An attempt is made to identify three types of such associations. The first and most spread type includes family-professional, personal operation associations created by a trader or a craftsman who often sold his products and goods himself or with his family members. Artel associations of the cooperative type, sometimes combining industrial production with sale were inherited from the late antique age. At last, such type of corporative associations as companies — kinonia was widely practised in the 7th-8th cent.

parallel with existence of practically similar associations — sinates abd cillegies — systims which were, mainly, either of exclusively trade or of mixed, production-trade character. It was systims that occupied a domimating position among other forms of trade-craft associations by the end of the 9th and beginning of the 10th cent. They became a certain cimilarity of the medieval west-European guilds.

Одержано 4.10.94

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ МІФОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ СЛОВ'ЯН У I тис. до н. е.

Д. Н. Козак, Н. С. Козак

У публікації порівнюються дві видатні пам'ятки духовної культури давніх слов'ян — окуття піхов меча з Гринєва рубежу ери і Збручанський ідол кінця I тис. н. е.

Проблемі світогляду давніх слов'ян присвячена, практично, неосяжна кількість наукових та науково-популярних праць. Але неясних питань не стало, на жаль, менше. Це пояснюється, в першу чергу, станом джерел, пов'язаних значною мірою, з етнографією, усною народною творчістю, що не мають здебільшого конкретно-історичного характеру і у незрівнянно меншій кількості з історичними (літописними) даними. При цьому, останні фіксують лише уривки з заключного періоду розвитку міфологічної структури слов'янського суспільства¹. На підставі цих джерел можна відтворити хіба що загальний зліпок світоглядних уявлень слов'ян. Тому надзвичайно важливого значення набувають свідцтва, які надали б можливості простежити ці уявлення в еволюційному розвитку. Такі матеріали може дати сьогодні, коли основні джерела практично освоєні, лише археологія. У цьому зв'язку дуже цікаві можливості створює зіставлення двох пам'яток духовної культури населення України I тис. н. е.: ажурне окуття піхов меча з антропоморфними зображеннями, знайдене в одному з поховань на могильнику пшеворської культури поблизу с. Гринів Львівської обл. (Верхнє Подніпров'я)¹ (рис. 1) та широко відомий Збручанський ідол, виявлений на території Тернопільської обл. ще у 1848 р. (басейн Дністра) (рис. 2).

Слід зауважити, що йдеться про пам'ятки мистецтва того часу, «коли воно ще не було самостійною знаковою системою, а було лише одним з варіантів вираження значно ширших концепцій, що мали універсальний характер»².

Збручанський ідол датується, на думку більшості дослідників, IX—X ст. Це чотиригранна стела висотою 2,4 м. Її вертикальна композиція поділена на три яруси. У відповідності з прийнятим трактуванням три яруси відповідають тричленному поділу світу на землю, небо і підземний світ³.

Поховання, де було виявлено окуття піхов ритуального меча, належало людині, яка посідала виняткове місце у суспільстві, виконувала військову і сакральну функції. Про це свідчить, по-перше, центральне місце поховання на могильнику, по-друге, винятково багатий поховальний інвентар: урна, що імітувала римську посудину для кремаційних залишків, велика кількість престижної і дорогої зброї та і сам ритуальний меч з унікальним окуттям, виго-

* Автори дотримуються точки зору, що докласовому первісному суспільству, в тому числі і слов'янському, відповідає тип світогляду, який слід визначити як міфологічний.